

Konrad Rzemieniecki
Wrocław

Gospodarstwo chłopskie w wybranych wsiach dóbr teofilpolskich na Podolu w 1827 roku

Poniższa analiza została oparta na inwentarzach gospodarskich sporządzonych na okoliczność oddawania warendę poszczególnych folwarków klucza teofilpolskiego w 1827 roku przez Leona Ludwika Sapiechę, ówczesnego właściciela tych dóbr. Jest fragmentem badań obejmujących całość dóbr w szerszym zakresie chronologicznym. Inwentarze prawdopodobnie powstały w marcu 1827 roku, ewentualnie w lutym lub styczniu tego roku. Na taki czas ich sporządzenia wskazuje termin rozpoczęcia dzierżawy, w zależności od folwarku, przypadający na 24 marca i 1 kwietnia¹. O zgodności inwentarzowego opisu dóbr z rzeczywistością i jego wiarygodności jako źródła historycznego może świadczyć okoliczność jego powstania. Przy dzierżawie majątków ziemskich obie strony, właściciel i dzierżawca, były zainteresowane w jego rzetelnym opisie na wypadek późniejszych rozszczeń którejś ze stron. Potwierdza to również treść nagłówków każdego z inwentarzy, gdzie wyraźnie zaznaczono, że zostały sporządzone „na gruncie” i sprawdzone przez obie strony. Nie wiadomo jednak, na ile istotne dla obu stron było spisanie każdego poddanego, a zwłaszcza małych dzieci. Do opracowania wybrano cztery wsie leżące w bliskiej odległości od Teofilpoła. Były to wsie Torokanówka, Kuncza, Korowie i Nowostawce. Torokanówka należała do folwarku teofilpolskiego, a w pozostałych wsiach istniały jednowioskowe folwarki. Sam Teofilpoł, będący centralnym ośrodkiem dóbr, leży nad rzeką Połtwą około 80 km na północny wschód od Tarnopola i około 90 km na południowy wschód od Dubna. Była to ludność ruska obrządku grekokatolickiego. Najprawdopodobniej nie było tu ludności polskiej, a jeśli była to w niewielkiej liczbie. Nie ma to większego znaczenia dla niniejszej analizy, ponieważ inwentarze gospodarskie uwzględniają całą poddaną ludność, bez wchodzenia w zawilosci wyznaniowe.

¹ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka, Archiwum Sapiechów, fond 103, dział 2 teka 139/IIId, część 1, s. 4, 18, 38, 50.

Na treść inwentarzy będących podstawą niniejszej analizy składa się opis zabudowań i łańów oraz opis ludności i jej powinności. Opis ludności jest imiennym spisem ludności z zaznaczonymi powinnościami poszczególnych gospodarzy i wielkość posiadanego gospodarstwa. Autorzy spisywali imię i nazwisko gospodarza, imiona mieszkańców gospodarstwa z zaznaczeniem ich relacji krewniaczej z gospodarzem. Żyjących w gospodarstwach komorników spisano z imienia i nazwiska, a osoby będące na służbie najczęściej tylko z imienia. Poza jedną osobą przy wszystkich pozostałych zapisano informację o ich wieku. Według inwentarzy w czterech wsiach mieszkało 1628 osób ludności chłopskiej. Poza ludnością poddaną w spisie odnotowywano również informację o gospodarstwach drobnej szlachty. W jej wypadku autorzy zaznaczyli jedynie numer i wielkość gospodarstwa oraz imię i nazwisko głowy rodziny i wielkość płaconego czynszu, bez informacji o innych osobach w rodzinie.

Analiza struktury wieku i płci osób ujętych w inwentarzach teofilpolskich pozwala stwierdzić wysoką jakość materiału spisowego. Pomimo zaburzeń wynikających ze skupiania wieku na cyfrze „0”, rozkład liczby ludności w grupach wiekowych jest w miarę proporcjonalny i zwłaszcza u kobiet odzwierciedlający klasyczną piramidę wieku. O jakości rejestracji świadczy również wysoki odsetek niemowląt, dzieci rocznych i dzieci do 14. roku życia oraz uznawany za poprawny udział ludności powyżej 65. roku w ogóle ludności² (tabela 1).

W inwentarzach odnotowano 241 gospodarstw chłopskich zamieszkałych przez 1628 osób. Dalszej analizie poddano 240 z nich, wyłączając z niej jedno, trzyosobowe gospodarstwo, ze względu na brak informacji o wieku gospodyni.

Na czele gospodarstw najczęściej stali żonaci mężczyźni, a z inną sytuacją spotykamy się w zaledwie co 10. gospodarstwie. Na 240 gospodarstw w ośmiu głową rodziny była owdowiała kobieta, w dziewięciu — wdowiec, w sześciu — mężczyzna bez opisanego stanu cywilnego, a sądząc po młodym wieku i braku dzieci czterech z nich najprawdopodobniej było kawalerami, a pozostali wdowcami³.

Przeciętne gospodarstwo chłopskie w kluczu teofilpolskim liczyło średnio po 6,8 osób i było złożone przede wszystkim z pary małżeńskiej stojącej na jego czele, jej dzieci oraz blisko spokrewnionych krewnych. W nielicznych gospodarstwach poza rodziną i krewnymi gospodarza można było spotkać również służbę, najczęściej nie więcej niż jednego parobka lub dziewczkę oraz komorników. W wypadku

² Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 130; Cezary Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 48.

³ Na podobny odsetek gospodarstw zarządzany przez kawalerów, wdowy i wdowców wskazywano w wielu innych parafiach, zob. Anna Miesiąc-Stępińska, Konrad Rzemieniecki, *Grecko-katolicka rodzina chłopska w ziemi chełmskiej w końcu XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 69, 2009, s. 98; Konrad Rzemieniecki, *Wielkość i struktura rodziny chłopskiej w parafii rzymsko-katolickiej gorzkowskiej w 1791 roku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP) 30, 2011, s. 84.

Tabela 1. Struktura wieku i płci ludności w wybranych wsiach klucza teofilpolskiego w 1827 roku (w %)

Przedział wieku	Ogółem	♂	♀
0	3,0	3,6	2,4
1	2,8	2,3	3,2
0–4	18,0	16,7	19,3
5–9	14,7	16,5	12,9
0–14	43,3	44,6	42,0
10–14	10,6	11,4	9,8
15–19	9,4	7,7	11,1
20–24	8,8	7,7	10,0
25–29	7,6	6,8	8,3
30–34	7,9	7,7	7,9
35–39	3,4	4,8	2,1
40–44	4,9	3,3	6,5
45–49	3,4	4,1	2,7
50–54	5,0	5,1	4,9
55–59	1,0	0,9	1,1
60–64	3,5	4,6	2,4
65–	1,8	2,7	1,0
Razem	100	100	100

Źródło: Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka, Archiwum Sapiechów, fond 103, dział 2, teka 139/IIId, cz. 1. Podobnie pozostałe tabele.

tych ostatnich jest to najczęściej kategoria ludności, którą należy rozumieć jako „komorników na roli”, a nie jako „komorników-kątników”. Podobną strukturę zaludnienia gospodarstw chłopskich stwierdzano w już społecznościach ludności ruskiej (ukraińskiej)⁴. W odróżnieniu od niej, wśród ludności polskiej w struktu-

⁴ A. Miesiąc-Stępińska, K.Rzemieniecki, *Greckokatolicka* [3], s. 96; Konrad Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe i rodzina chłopska w greckokatolickiej parafii Horożanna Wielka w 1778 r.*, „Rocznik Przemyski” 44, 2008, nr 4, s. 73.

rze gospodarstw istotną składową stanowili komornicy i służba, przy niewielkim udziale krewnych gospodarza⁵.

Tabela 2. Struktura zaludnienia gospodarstwa chłopskiego w zależności od wieku gospodarza w wybranych wsiach klucza teofilpolskiego w 1827 roku

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Gospodarze	Dzieci	Krewni	Służba	Komornicy	Średnie zaludnienie
20–24	7	1,9	0,9	2,7	–	0,4	5,9
25–29	19	2,0	1,7	1,7	0,1	0,5	6,0
30–34	41	1,9	2,1	1,6	0,1	0,1	5,8
35–39	35	1,9	2,8	1,0	0,2	0,1	6,0
40–44	22	2,0	3,4	1,1	0,1	0,1	6,7
45–49	27	1,9	3,0	1,3	0,1	0,1	6,4
50–54	31	1,9	2,8	1,8	0,1	0,1	6,7
55–59	7	1,7	2,9	4,4	–	0,1	9,1
60–64	31	1,9	2,4	3,8	0,1	0,3	8,5
65–	20	1,7	2,5	3,9	0,1	–	8,2
Razem	240	1,9	2,5	2,1	0,1	0,2	6,8

W świetle danych przedstawionych w tabeli 2, zaludnienie jak i struktura gospodarstwa ulegały cyklicznym zmianom, które były związane z sytuacją demograficzną rodziny. Istotnymi zmiennymi były liczba i wiek dzieci oraz liczba i rodzaj krewnych. Można wyróżnić trzy wyraźne okresy rozwoju gospodarstwa. Pierwszy obejmuje okres, gdy gospodarz jest w wieku 20–39 lat, ten można podzielić na dwa podokresy: 20–29 i 30–39 lat, drugi — gdy gospodarz ma 40–54 lata, i trzeci — gdy ma on więcej niż 54 lata. W pierwszym okresie gospodarstwo składa się przeciętnie z 6 osób, liczba krewnych w pierwszym podokresie przewyższa liczbę dzieci własnych gospodarza, a jedynie w tym podokresie jest widoczna większa liczba komorników w gospodarstwach. W drugim okresie obserwujemy najwyższą liczbę dzieci własnych gospodarza i najniższą liczbę krewnych, a gospodarstwo składa się z około 6,5 osób. W trzecim okresie liczba mieszkańców gospodarstwa

⁵ Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998, s. 95; K. Rzemieniecki, *Wielkość i struktura* [3], s. 83.

znacznie wzrasta i przekracza 8 osób, a liczba krewnych ponownie jest wyższa niż liczba posiadanych przez gospodarza dzieci stanu wolnego. W obu okresach obecność służby i komorników nie ma istotnego wpływu na strukturę i wielkość zaludnienia gospodarstwa.

Tabela 3. Liczba pokoleń w rodzinach chłopskich w zależności od wieku gospodarza w wybranych wsiach klucza teofilpolskiego w 1827 roku

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Liczba pokoleń w gospodarstwie			
		I	II	III	IV
20–24	7	–	71,4	28,6	–
25–29	19	–	68,4	31,6	–
30–34	41	4,9	73,2	17,0	4,9
35–39	35	5,8	62,7	31,5	–
40–44	22	–	77,3	22,7	–
45–49	27	–	74,1	22,2	3,7
50–54	31	3,2	45,2	48,4	3,2
55–59	7	–	28,6	71,4	–
60–64	31	–	45,2	51,6	3,2
65–	20	–	35,0	65,0	–
Razem	240	2,1	60,0	35,8	2,1

Rodzina chłopska we wsiach dóbr teofilpolskich składała się na ogół z dwóch, rzadziej z trzech pokoleń zamieszkujących jedno gospodarstwo (tabela 3). Zdarzały się również rodziny czteropokoleniowe świadczące o istnieniu niekiedy rozbudowanych struktur rodzinnych, a także o stosunkowo wczesnym wieku zawierania związków małżeńskich i o wczesnym posiadaniu dzieci, co pozwalało doczekać prawnuków. Istotny wpływ na liczbę pokoleń zamieszkujących gospodarstwo miał wiek samego gospodarza (tabela 3). Rodziny dwupokoleniowe były najliczniejsze w gospodarstwach gospodarzy przed 50. rokiem życia. W gospodarstwach starszych gospodarzy przeważały już rodziny trzypokoleniowe. Przewaga rodzin trzypokoleniowych w tym okresie wynikała z obecności w gospodarstwach licznych dzieci gospodarza z ich współmałżonkami i dziećmi (tabela 4).

Tabela 4. Struktura krewnych w zależności od wieku gospodarza w wybranych wsiach
klucza teofilpolskiego w 1827 roku

Wiek gospodarza	Krewni														
	wstępni				zstępni							boczni			
	ojciec/teść	matka/teściowa	babka		syn	synowa	zięć	córka	wnuk/wnuczka	bratanek/bratanica	brat	bratowa	siostra	szwagier	inni
20–24	1	6	–	–	–	–	–	–	–	1	5	1	5	–	–
25–29	–	5	–	–	–	–	–	–	2	10	–	–	11	2	3
30–34	2	10	2	1	–	1	1	–	14	13	6	6	11	5	–
35–39	1	10	–	–	–	1	1	1	5	5	2	6	–	2	–
40–44	–	1	–	1	1	4	4	2	4	5	2	–	–	–	1
45–49	2	4	–	–	–	3	4	4	7	3	3	2	–	1	1
50–54	1	1	–	6	6	9	10	16	2	2	1	1	1	–	1
55–59	–	–	–	4	4	1	1	10	6	2	2	1	1	–	–
60–64	–	1	–	17	17	9	11	49	6	3	3	2	2	–	–
65–	–	–	–	13	13	3	3	34	5	1	1	3	3	–	1
Razem	7	38	2	41	41	31	35	116	52	49	21	42	10	7	7

Podobnie jak w zależności od wieku gospodarza zmieniała się struktura zaludnienia gospodarstwa tak zmieniała się również struktura zamieszkujących je krewnych (tabela 4). W gospodarstwach najmłodszych gospodarzy, w wieku do 39 lat, obecni byli krewni zarówno starszego i młodszego pokolenia, jak i najliczniejsi, krewni pokolenia gospodarza i jego żony. Byli to przede wszystkim bracia i siostry gospodarza — zarówno kawalerowie i panny, jak również, choć rzadziej, już żonaci, zamężne i dziećmi. Krewni pokolenia starszego to głównie owdowiałe matki, rzadziej teściowe i teściowie oraz wyjątkowo ojcowie gospodarza. W analizowanych gospodarstwach spotykamy również przedstawicielki jeszcze starszego pokolenia, czyli babki gospodarza (obecne w dwóch gospodarstwach). Pod koniec tego okresu w gospodarstwach pojawiają się pierwsze dzieci gospodarza, już ze swoimi współmałżonkami, oraz pierwsze wnuki. W drugim okresie, między 40. a 54. rokiem życia gospodarza, zaczynają przeważać w gospodarstwach krewni młodszego pokolenia, zwłaszcza zamężne córki z dziećmi. Większa liczba córek niż synów z rodzinami jest związana najprawdopodobniej z wcześniejszym zawieraniem związków małżeńskich przez kobiety. Zmienia się również charakter krewnych bocznych. Zmniejsza się liczba rodzeństwa gospodarzy, właściwie znikają z gospodarstw bracia i siostry stanu wolnego, a także siostry z rodzinami. W tej grupie krewnych zdecydowanie przeważają żonaci bracia i ich rodziny. Ze względów biologicznych zmniejsza się również liczba gospodarstw z krewnymi starszego pokolenia. W gospodarstwach najstarszych gospodarzy, po 55. roku życia, utrwalają się tendencje widoczne we wcześniejszym okresie rozwoju gospodarstw. Znikają krewni starszego pokolenia, a ich obecność w gospodarstwach trafia się jednostkowo i wyjątkowo. Krewni boczni to nieliczni bracia z rodzinami oraz owdowiałe siostry z dziećmi. Nie ma wśród nich sióstr z mężami. Dominującą grupą są dzieci gospodarza z własnymi rodzinami, ewentualnie owdowiałe córki z dziećmi, a wśród dzieci gospodarza przeważają żonaci synowie.

Jak widać, nie formują się tutaj gospodarstwa złożone na przykład z dwóch lub większej liczby braci z rodzinami. Najczęściej dodatkowe małżeństwa w gospodarstwie to dzieci gospodarza z ich rodzinami, które po śmierci ojca wciąż pozostają w gospodarstwie objętym przez jednego z braci lub rzadziej szwagra i z czasem je opuszczają. Ze względu na brak inwentarzy sporządzanych seryjnie co roku lub co kilka lat nie można ustalić, czy rodzeństwo stanu wolnego po zawarciu związku małżeńskiego pozostawało w domostwie brata z rodziną, czy też ślub wiązał się z opuszczeniem jego gospodarstwa i założeniem własnego. Wcześniej czy później gospodarstwo ojca, a później brata opuszczają wszystkie dorosłe dzieci i rodzeństwo poza jego dziedicem.

Prawdopodobnie większość krewnych, poza dziećmi gospodarza z własnymi rodzinami, była spokrewniona z gospodarzem, a nie z gospodynią. Niestety, w inwentarzach nie zaznaczano takich szczegółów. Można jednak założyć, że tak było, sugerując się zapisami określającymi rodziców. W odniesieniu do nich używano określeń rozróżniających czyj był rodzic (ojciec, matka, teść, teściowa), a w dwóch

gospodarstwach spisano razem osoby opisane jako matka i teść z żoną. Zakładając, że tak było w rzeczywistości, wówczas na karatach inwentarzy badanych wsi odnajdujemy zaledwie 17 krewnych ze strony gospodyni.

Dla opisanego struktury gospodarstw i zachodzących w nim zmian można posłużyć się typologią struktury rodziny zaproponowaną przez Petera Lasletta. Zakłada ona rozróżnienie gospodarstw na pięć typów w zależności od rodzaju pokrewieństwa zachodzącego między gospodarzem a mieszkańcami jego gospodarstwa⁶. Laslett rozróżnił pięć podstawowych kategorii rodzin, które podzielił również na kilka szczegółowych podtypów: typ I — osoby samotne (wdowy, wdowcy, osoby w stanie bezżennym lub o nieokreślonym stanie cywilnym); typ II — gospodarstwa nierodzinne (gospodarstwa rodzeństwa stanu wolnego, wspólne gospodarstwa dalszych krewnych, wspólne gospodarstwa osób niespokrewnionych); typ III — rodziny z jedną komórką małżeńską (małżeństwo bezdzietne i z dziećmi, wdowcy i wdowy z dziećmi); typ IV — rodziny rozszerzone (rodziny rozszerzone o krewnych gospodarzy); typ V — rodziny złożone z co najmniej dwóch lub więcej małżeństw (małżeństwo głowy rodziny i para małżeńska generacji starszej, młodszej, tej samej generacji lub kilka par małżeńskich różnych generacji)⁷.

Rodziny chłopskie w dobrach teofilpolskich charakteryzował wysoki stopień skomplikowania struktur rodzinnych, a odsetek gospodarstw z rodzinami poszerzonymi i złożonymi przekraczał 50%, wśród których poszerzonych było 23,4%, a złożonych 32,1%. Rodziny nuklearne stanowiły 42,9% ogółu gospodarstw (tabela 5). Podobnie skomplikowaną strukturę form rodzinnych stwierdzano również w innych przebadanych społecznościach ruskich. Na podstawie tak zwanego spisu Rumiancewa z 1767 roku na Starodubowszczyźnie stwierdzono odsetek rodzin rozszerzonych i złożonych na poziomie 4,2% i 60,9%, a nuklearnych 34,8%⁸. Na Żytomierszczyźnie było znacznie więcej rodzin nuklearnych, które stanowiły 55,5% ogółu, a rodzin rozszerzonych i złożonych 8,2 oraz 34,4%⁹. Na zachodnich rubieżach etnosu ruskiego w starostwie ratneńskim w ziemi chełmskiej rodziny nuklearne stanowiły 41,3, rozszerzone 14,4, a złożone 43,7%¹⁰, a w parafii Horożanna Wielka w cyrkułe samborskim odpowiednio 50,8, 26,6 i 22,6%¹¹. Zupełnie inaczej wyglądały struktury rodzinne ludności polskiej w zachodniej części Rzeczypospolitej szlacheckiej, gdzie dominowały rodziny nuklearne z niewielkim, w porównaniu z ludnością ruską, udziałem rodzin poszerzonych i złożonych w ogóle

⁶ Peter Laslett, *Introduction: The history of the family*, [w:] *Household and family in past time*, Cambridge 1972, s. 28–32.

⁷ Tamże

⁸ Ю. В. Волошин, *Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)*, Полтава 2005, s. 228.

⁹ Obliczenia własne na podstawie: Микола Крикун, *Населення домогосподарств у житомирському повіті київського воєводства року*, „Україна модерна” 6, 2001, s. 40, tabela 9.

¹⁰ A. Miesiąc-Stępińska, K. Rzemieniecki, *Greckokatolicka* [3], s. 106.

¹¹ K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe* [4], s. 79.

Tabela 5. Struktura gospodarstw domowych według typologii P. Lasletta w zależności od wieku gospodarza w wybranych wsiach klucza teofilpolskiego w 1827 roku

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	I			II			III				IV			V			
		a	b	c	d	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	
20–24	7	–	14,3	–	–	42,8	–	–	14,3	–	–	–	–	–	14,3	–	–	14,3
25–29	19	–	42,1	–	–	15,8	–	–	–	–	26,3	–	–	–	5,3	–	–	10,5
30–34	41	2,4	48,8	–	–	12,2	–	–	–	–	12,2	–	–	–	–	2,4	–	17,2
35–39	35	–	48,5	–	2,9	20,0	–	2,9	–	–	11,4	–	–	–	2,9	2,9	–	5,6
40–44	22	–	50,0	–	–	4,6	–	4,6	–	–	9,0	–	–	–	–	22,8	–	9,0
45–49	27	–	51,9	–	–	7,4	–	–	–	–	11,1	–	–	–	3,7	7,4	–	14,8
50–54	31	–	38,7	–	–	3,2	–	–	–	–	12,9	–	–	–	–	38,8	–	–
55–59	7	–	14,3	–	–	–	–	–	–	–	14,3	–	–	–	–	57,1	–	14,3
60–64	31	–	25,9	–	–	–	–	3,2	–	–	6,4	–	–	–	–	54,9	–	9,6
65–	20	–	20,0	–	–	–	–	–	–	–	30,0	–	–	–	–	45,0	–	–
Razem	240	0,3	40,0	0,3	1,3	9,2	6,7	7,5	1,7	21,2	9,2	6,7	7,5	1,7	21,2	9,2	9,2	9,2

populacji. Przykładowo w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim rodzin nuklearnych było 78,5, poszerzonych 14,2, a złożonych 14%, na Kujawach odpowiednio 82,3, 10,4 i 5,3%, w powiecie krasnostawskim w rzymskokatolickiej parafii gorzkowskiej odpowiednio 73,2, 16,1 i 8,3%¹².

Dane dotyczące stopnia skomplikowania struktur rodzinnych w dobrach teofilpolskich według typologii Lasletta w znacznym stopniu odzwierciedlają przemiany zachodzące w gospodarstwie opisane na podstawie przemian w strukturze krewnych. Najwięcej rodzin o skomplikowanej strukturze krewniaczej było wśród najstarszych (powyżej 55. roku życia) i najmłodszych gospodarzy (do 24. roku życia), których gospodarstwa pod względem struktury zaludnienia były w dużym stopniu niejako przedłużeniem gospodarstw ojców. W tych grupach wiekowych stanowiły one przeszło 70% gospodarstw. Wśród rodzin najstarszych gospodarzy zdecydowanie przeważały rodziny o złożonej strukturze krewniaczej (typ V). Były to przede wszystkim rodziny złożone z małżeństwa gospodarzy oraz ich dorosłych synów z rodzinami lub znacznie rzadziej braci gospodarzy z rodzinami (tabela 5). Tym samym rodzajem relacji krewniaczych charakteryzują się rodziny typu IVb wyraźnie widoczne w grupie gospodarzy powyżej 64. roku życia. Były to najczęściej gospodarstwa złożone z owdowiałego gospodarza i jego żonatyh synów z rodzinami. Śmierć gospodarza i zastąpienie go przez syna przesunęła wiele rodzin do typu IVa, IVc lub Vc, co oznacza, że w gospodarstwach młodych gospodarzy mieszkali owdowiałe matki, rodzeństwo stanu wolnego oraz rodzeństwo z własnymi rodzinami. Stopniowy wzrost liczby dzieci własnych gospodarza, wymieranie matek oraz opuszczanie gospodarstwa przez dorosłe rodzeństwo powodowało wzrost odsetka rodzin nuklearnych (typ III), które w grupie gospodarzy między 30. a 50. rokiem życia stanowiły powyżej połowy ogółu rodzin gospodarzy. Równocześnie wciąż spada odsetek gospodarstw typu IVa i IVc i Vc, a wzrasta typu Vb i IVb. W grupie gospodarzy w wieku 50–54 lat odsetek rodzin nuklearnych ponownie spada poniżej 50, a w grupie gospodarzy powyżej 54. roku życia ponownie najliczniejszą grupę stanowią rodziny złożone (typ V) (tabela 5).

W dobrach teofilpolskich krewni stanowili 30% populacji, a ich obecność stwierdzono w 136 gospodarstwach (56,7%). Wśród gospodarstw, w których obecni byli krewni, zdecydowanie najliczniejsze były takie, w których mieszkała jedna osoba (24,3%), lub trzy (20,6%) czy cztery (14,7%) osoby spokrewnione z gospodarzem. Niewiele mniej liczne były gospodarstwa z siedmioma i więcej krewnymi. Liczba krewnych w gospodarstwie, co naturalne, była związana z wiekiem gospodarza (tabela 6). Gospodarstwa z największą liczbą krewnych, co już powyżej zaznaczono, należały do najstarszych i najmłodszych z nich.

¹² M. Kopczyński, *Studia* [5], s. 101; Konrad Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo chłopskie w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim w końcu XVIII wieku*, PDP 29, 2010, s. 61; tenże, *Wielkość i struktura* [3], s. 96.

Tabela 6. Liczba krewnych w gospodarstwach w zależności od wieku gospodarza w wybranych wsiach klucza teofilpolskiego w 1827 roku

Wiek gospodarza	Liczba gospodarstw	Liczba krewnych w gospodarstwie							
		0	1	2	3	4	5	6	7 i więcej
20-24	7	14,2	28,7	14,2	-	28,7	-	14,2	-
25-29	19	42,1	21,0	5,3	10,5	5,3	5,3	10,5	-
30-34	41	53,7	19,5	-	4,9	4,9	7,3	2,4	7,3
35-39	35	54,3	28,5	5,6	2,9	2,9	2,9	-	2,9
40-44	22	54,5	9,1	13,6	18,2	-	4,6	-	-
45-49	27	51,9	14,8	3,7	22,2	3,7	-	3,7	-
50-54	31	41,9	6,6	12,9	16,1	16,1	3,2	3,2	-
55-59	7	14,2	-	14,2	14,2	14,2	-	-	43,2
60-64	31	28,9	-	6,6	16,1	12,9	9,7	9,7	16,1
65-	20	25,0	5,0	-	10,0	15,0	25,0	5,0	15,0
Razem	240	43,3	13,8	6,3	11,6	8,2	6,3	4,2	6,3

W gospodarstwach chłopskich klucza teofilpolskiego właściwie nie było komorników, rozumianych głównie jako starych samotnych ludzi czy wdowy z dziećmi. Część opisanych w inwentarzach ludności komorniczej to w rzeczywistości gospodarstwa bezrolne, ale również bez własnych chałup. Na dwanaście rodzin komorniczych aż siedem tworzyły małżeństwa z rodzinami, w tym jedna z krewnymi, trzy rodziny to wdowy z dziećmi, dwie tworzyli dwaj starsi samotni mężczyźni. Ogół tej ludności stanowił 2,8% wiejskiej populacji, co było charakterystyczne dla obszarów zamieszkałych przez ludność ruską. W dobrach romanowskich w powiecie żytomierskim było ich zaledwie 2,2%, we wsiach starostwa ratneńskiego 2,7%, we wsi Horożanna Wielka 4,2%¹³, podczas gdy w społecznościach polskich komornicy stanowili więcej niż 8% populacji¹⁴. Różnica między etnosami polskim i ruskim była najprawdopodobniej mniejsza, a część ludności opisana w spisach rzymskokatolickich parafii jako komornicy lub bez określenia pozycji w gospodarstwie była w rzeczywistości krewnymi gospodarza.

W gospodarstwach chłopskich wsi klucza teofilpolskiego niemal nie występowało zapotrzebowanie na najemną siłę roboczą. Utrzymywanie parobka lub dziewczki stwierdzono tylko w 18 gospodarstwach, a 21 osób określonych mianem „służący” stanowiło zaledwie 1,3% populacji wiejskiej — wśród nich 4 kobiety i 17 mężczyzn. Poza trzema osobami wszystkie pozostałe miały do 20 lat, a średnia wieku wynosiła 16,5 lat u kobiet i 23,3 lat u mężczyzn. W dobrach zapewne była również czeladź folwarczna, ale inwentarze o niej nie wspominają.

Na obszarach etnicznie polskich Rzeczypospolitej udział czeladzi w ogóle ludności był znacznie większy i wynosił około 13% w ziemi wieluńskiej i powiecie ostrzeszowskim, 14% w kluczu niestoriańskim arcybiskupów gnieźnieńskich, 8,0% w księstwie łowickim, 24,4% na Kujawach, 12,3% w rzymskokatolickiej parafii gorzkowskiej w powiecie krasnostawskim¹⁵. Niski odsetek czeladzi był charakterystyczny dla społeczności ruskiej. Podobne ustalenia pochodzą ze wsi starostwa ratneńskiego w ziemi chełmskiej, gdzie odsetek służby to zaledwie 2% ogółu populacji¹⁶, oraz dóbr romanowskich w powiecie żytomierskim, gdzie cze-

¹³ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (dalej: CPAHU) (Центральний державний історичний архів України, м. Київ), Komisja porządkowa cywilno-wojskowa powiatu żytomierskiego, fond 8, opys 1, sprawa 15, k. 147–161v; A. Miesiąc-Stępińska, K. Rzemieniecki, *Greckokatolicka* [3], s. 105; K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe* [4], s. 74.

¹⁴ W ziemi wieluńskiej i w powiecie ostrzeszowskim od 8,1 do 10,7%, w parafii gorzkowskiej 9,8%, na Kujawach 16,4%, zob. Włodzimierz Obraniak, *Sytuacja demograficzna komorników i czeladzi chłopskiej w Wieluńskiem w końcu XVIII w.*, PDP 2, 1968, s. 111; Kopczyński, *Studia* [5], s. 162; K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo* [12], s. 56; tenże, *Wielkość i struktura* [3], s. 93.

¹⁵ Jerzy Topolski, *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956, s. 135; W. Obraniak, *Sytuacja* [14], s. 116; M. Kopczyński, *Studia* [5], s. 121; K. Rzemieniecki, *Rodzina i gospodarstwo* [12], s. 52; tenże, *Wielkość i struktura* [3], s. 90.

¹⁶ A. Miesiąc-Stępińska, K. Rzemieniecki, *Greckokatolicka* [3], s. 104.

ładz chłopska stanowiła 2,8% i drugie tyle czeladź folwarczna i plebańska¹⁷, choć w parafii Horożanna Wielka w cyrkule samborskim odsetek parobków i dziewczek wynosił 10,1 ogółu mieszkańców wsi¹⁸.

* * *

Jak widać z powyższego zestawienia, obejmującego różne ziemie rozległej Rzeczypospolitej, ludność polską i ruską charakteryzowały dwa różne typy więzi krewniaczych. Przekładały się one na strukturę demograficzną gospodarstw. Pozostawanie w gospodarstwach licznego rodzeństwa z rodzinami oraz dorosłych dzieci z rodzinami, często po kilka małżeństw w jednym gospodarstwie skutkowało minimalnym zapotrzebowaniem na najemną siłę roboczą, którą zastępowała praca rodziny. Z kolei dzięki opiece nad owdowiałymi matkami, nieletnim rodzeństwem i owdowiałymi siostrami występowało we wsi niewielu rzeczywistych komorników, mieszkających kątem u obcych ludzi i najczęściej żyjących z jałmużny.

Dane dotyczące wsi podolskich i zestawione z nimi informacje z innych części nieistniejącej już w 1827 roku Korony Polskiej wskazują na istotne różnice w strukturze zaludnienia gospodarstwa widoczne między społecznościami polską i ruską. Na obszarach zamieszkałych przez ludność ruską istotną częścią składową mieszkańców gospodarstw chłopskich była znaczna liczba krewnych przy niewielkim udziale służby i komorników. Pod pojęciem krewnych kryła się zazwyczaj bardzo bliska rodzina, głównie bracia i siostry stanu wolnego lub z rodzinami, dzieci gospodarza z rodzinami oraz rodzice, najczęściej owdowiałe matki. Zwyczaj wspólnego zamieszkiwania przez licznych krewnych przynosił między innymi ten skutek, że właściwie nie było zapotrzebowania na najemną siłę roboczą i dlatego tylko nieznaczna obecność służby. Możliwość mieszkania w gospodarstwie ojca, brata lub syna — i uzyskanie przez to środków do życia — powodowała, że ludność nie mająca domów, stałych środków do życia i żyjąca kątem u innych właściwie nie występowała wśród lokalnych społeczności ruskich. Natomiast na obszarach zamieszkałych przez ludność polską znaczną część mieszkańców gospodarstw stanowili komornicy i służba, przy nieznacznej obecności krewnych.

¹⁷ CPAHU [13], k. 147–161v.

¹⁸ K. Rzemieniecki, *Gospodarstwo domowe* [4], s. 73.

Peasant households in selected villages of the Teofilpol estate in Podolia in 1827
Summary

The aim of the article is to analyse the population structure as well as the family structures of Ukrainian peasant households in the first half of the 19th century on the basis of several villages in the Teofilpol estate in Podolia and to compare the results with the data from other regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Polish and Ukrainian populations.

In the analysed villages peasant households numbered on average 6,8 individuals. An important feature of peasant households was a high number of relatives and a small number of servants and landless tenants. The term “relatives” usually referred to very close relations, mainly brothers and sisters who were single or with families, children of the head of the household with their families as well as his parents, usually widowed mothers. As numerous relatives lived together, there was virtually no need for hired labour, hence the scarce presence of servants. The possibility of living in one’s father, brother’s or son’s household and thus being provided for meant that in the local Ukrainian communities there were virtually no people who had no homes, permanent source of income and who had to be put up by someone. In the population in question landless tenants constituted 2,8% of the population, servants — 1,3% and relatives — 30%, while in parishes in the west landless tenants constituted 7,3–16,4%, servants 12,5–24,4% and relatives 4,5–14,1% of the total population.